

آموزش مفردات

قرآن، احادیث، لغت، عمومی عرب

www.ketab.ir

محمد ملکی نهاوندی

ملکی نہاوندی، محمد	
آموزش مفردات قرآن، احادیث و لغت عربی / محمد ملکی نہاوندی - قم، وثوق، 1392.	
ISBN: 978-600-107-147-8	256 ص.
	بہا: 65000 ریال.
1. قرآن - واژه‌نامه.	2. قرآن - کشف الایات.
3. قرآن - مسائل لغوی.	الف، عنوان.
BP82/م8 1392	
297/13	

دفتر مرکز:

قم، خیابان صفاییہ، کوی ۱۸، پلاک ۱۵۹

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۳۵۷۰۰ - ۰۹۱۲۱۵۲۳۷۷

آموزش مفردات قرآن، احادیث و لغت عمومی عرب

- ☒ محمد ملکی نہاوندی
☒ ناشر: انتشارات وثوق
☒ نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۲
☒ قیمت: ۶۵۰۰ تومان
☒ شابک: 978-600-107-147-8
☒ لیتوگرافی: امام سجاده (ع)
☒ چاپ: افق
☒ صفحه آرای و تنظیم: مرتضی صابری
☒ ویراستار: فاطمہ شیراوند

کلیہ حقوق چاپ و نشر محفوظ است.

www.Nashrvosoogh.com

nashrvosoogh@yahoo.com

شماره پیامک انتقادات و پیشنهادات: 30004657735700

مراکز پخش:

قم / ابتدای بلوار امین / مدرسه علمیه معصومیه (س) معاونت پژوهش

تلفن: ۰۲۵-۳۲۹۰۷۲۷۴-۰۹۱۹۳۵۳۰۴۴۱

۱۱	پیش گفتار
۱۷	مقدمه
۱۷	تعریف دانش مفردات
۱۸	بررسی و نقد
۲۱	بخش اول: پیش نیازهای مفردشناسی
۲۳	فصل اول: آشنایی با زبان عربی
۲۵	زبان و ادبیات عرب
۲۷	لغات سامیه
۳۰	زبان عربی توفیقی است یا اصطلاحی؟
۳۲	آیا زبان عربی محدود است و همه لغات آن شناخته شده است؟
۳۴	فصیح چیست؟
۳۷	وجود کلمات عجمی (غیر عربی) در کلام عرب
۳۸	عصر شکل گیری معاجم لغت و قبل از آن
۴۰	چگونگی جمع آوری لغات عربی و منابع آن
۴۳	خلاصه مطالب
۴۴	پرسش
۴۵	فصل دوم: آشنایی با مهم ترین اصول مفردشناسی
۴۷	ترادف
۴۸	اشتقاق
۵۰	وجوه و نظایر
۵۱	تضاد
۵۲	حقیقت و مجاز
۵۴	خلاصه مطالب

۵۵	پرسش
۵۶	فصل سوم: آشنایی با منابع مفردشناسی
۵۷	ضرورت شناخت منابع مفردشناسی
۵۸	معاجم لغت
۵۸	انواع کتاب‌ها در زمینه لغات عربی
۶۰	اصطلاح معجم یا قاموس چیست؟
۶۲	ضرورت و اهمیت معاجم لغت
۶۳	اصطلاحات شایع در معاجم زبان عربی
۶۴	کلمه غریب
۶۴	کلمه مستعمل و مهمل
۶۴	کلمه مُعَرَّب
۶۵	کلمه دینی (اسلامی)
۶۵	کلمه مؤنث
۶۵	کلمه مبدله
۶۶	کلمه مقلوب
۶۶	کلمه منحوت
۶۶	کلمه ضعیف
۶۷	کلمه منکر
۶۷	کلمه متروک
۶۷	کلمه ردئ و مذموم
۶۷	کلمه حوشی (شاذ، نادر)
۶۸	کلمه متنافر الحروف
۶۸	چه کسی اولین معجم زبان عربی را نوشت؟
۷۰	آیا کتاب العین نوشته خلیل است؟
۷۲	انواع معاجم زبان عربی
۷۸	کاربردی‌ترین دسته بندی معاجم زبان عربی
۷۹	معاجم اولیه:
۸۰	معاجم ثانویه:
۸۱	معاجم معاصر:

٨٢	 خلاصه مطالب
٨٤	 پرسش
٨٥	 معاجم اولیه
٨٥	 العین (اولین معجم کامل زبان عربی)
٩٠	 معجم الجیم
٩٣	 معجم جمهره اللغه
٩٨	 معجم تهذیب اللغه
١٠١	 معجم المحيط
١٠٣	 الصحاح (تاج اللغه و صحاح العربیه)
١٠٧	 معجم مقاییس اللغه
١١٥	 معجم مجمل اللغه
١١٧	 معجم المختصر فی اللغه
١٢٠	 معجم المحتکم و المیزان الاعظم
١٢٣	 معجم اساس البلاغه
١٢٦	 خلاصه مطالب
١٢٨	 پرسش
١٢٩	 معاجم ثانویه
١٢٩	 معجم مختار الصحاح
١٣١	 معجم لسان العرب
١٣٥	 معجم القاموس المحيط والقابوس الوسيط
١٣٩	 معجم المصباح المنیر
١٤٢	 معجم تاج العروس (جامعترین معجم زبان عربی)
١٤٦	 خلاصه مطالب
١٤٦	 پرسش
١٤٧	 معاجم معاصر
١٤٩	 المنجد فی اللغه
١٥٦	 المعجم الوسيط
١٥٩	 خلاصه مطالب
١٥٩	 پرسش
١٦٠	 کتاب های: غریب القرآن، غریب الحديث، مفردات قرآن

کتاب‌های غریب و مفردات قرآن.....	۱۶۰
مجمع البحرين و مطلع النیرین (غریب القرآن و الحدیث).....	۱۶۳
معجم مفردات الفاظ القرآن (مفردات قرآن).....	۱۶۵
غریب القرآن ابن قتیبه (غریب القرآن).....	۱۶۷
تحفه العرب بما فی القرآن من الغریب (غریب القرآن).....	۱۶۸
التحقیق فی کلمات القرآن (مفردات قرآن).....	۱۶۹
غریب الحدیث ابن سلام (غریب الحدیث).....	۱۷۱
غریب الحدیث ابن قتیبه (غریب الحدیث).....	۱۷۳
غریب الحدیث حربی (غریب الحدیث).....	۱۷۴
غریب الحدیث خطابی (غریب الحدیث).....	۱۷۶
غریب الحدیث هروی (غریب الحدیث).....	۱۷۷
الفائق فی غریب الحدیث (غریب الحدیث).....	۱۷۸
المجموع المکی فی غریبی القرآن و الحدیث (غریب الحدیث).....	۱۸۰
النهایه فی غریب الحدیث و الاثر (غریب الحدیث).....	۱۸۲
خلاصه مطالب.....	۱۸۴
پرسش.....	۱۸۶
بخش دوم: مراحل مفردشناسی.....	۱۸۷
فصل اول: مرحله اول: مشخص کردن هدف (نیاز).....	۱۸۸
مشخص کردن هدف (نیاز).....	۱۸۸
مهمترین اهداف برای پژوهش لغوی.....	۱۸۸
۱. یافتن معنا و مفهوم واژه‌ها.....	۱۸۸
۲. شناخت صحت یا عدم صحت واژه.....	۱۸۹
۳. پیدا کردن ریشه‌های معنایی (اصول معنایی) یک واژه.....	۱۹۲
۴. پیدا کردن نکات ادبی.....	۱۹۴
۵. پیدا کردن معانی استعمالی کلمات.....	۱۹۷
۶. یافتن مرادف فارسی (یا غیر فارسی) برای یک واژه عربی.....	۱۹۸
نتیجه.....	۱۹۹
خلاصه مطالب.....	۲۰۰
پرسش.....	۲۰۱
فصل دوم: مرحله دوم: مراجعه به منابع مفردشناسی با توجه به اهداف مورد نظر.....	۲۰۲

۲۰۳	ضوابط و اصول این مرحله:
۲۰۶	اولویت بندی مراجعه به منابع مفردشناسی
۲۰۶	اولویت بندی معاجم لغت
۲۰۷	اولویت بندی کتاب های غریب
۲۱۰	خلاصه مطالب
۲۱۰	پرسش
۲۱۱	فصل سوم: مراحل سوم، چهارم و پنجم مفردشناسی
۲۱۲	مرحله سوم: جمع آوری مطالب از منابع
۲۱۴	مرحله چهارم: مطالعه اجمالی همه مطالب جمع آوری شده
۲۱۵	مرحله پنجم: بررسی و نتیجه گیری
۲۱۷	خلاصه مطالب
۲۱۷	پرسش
۲۱۹	کارگاه عملی (چند نمونه متفاوت از پژوهش لغوی)
۲۲۱	کارگاه عملی شماره یک (واژه «مراجعه»)
۲۳۱	کارگاه عملی شماره دو (واژه «نتوان»)
۲۳۷	خود آزمایی و پژوهش
۲۳۹	خود آزمایی (واژه «حمد»)
۲۴۷	پژوهش
۲۴۹	کتابنامه

پیش‌گفتار

زبان عربی، زبان قرآن است و وحی الهی، آن را با زینت‌های بی نظیر خود آراسته است. پروردگار عالم به وسیله زبان عربی با بشر سخن گفته و بهترین خلاق، بدین زبان تکلم کرده‌اند؛ از این رو فهم دقیق و کامل زبان عربی برای یک پژوهش‌گر علوم اسلامی، سراسر لذت می‌باشد. پر روشن است باید و انصاف هر زبانی، کلمات آن است و زبان عربی نیز از این قاعده مستثنی نیست و لازمه فهم زبان عربی، شناخت مفردات آن است. همین مهم، باعث شکل‌گیری تلاش‌های علمی فراوانی در طول تاریخ شده و به شکل‌های مختلفی خود را نشان داده است: تدوین رساله‌ها و معاجم لغت، تدوین کتاب‌های غریب‌الحديث و غریب‌القرآن و در نهایت شکل‌گیری کتاب‌هایی در تفسیر مفردات قرآن کریم.

در این میان، همیشه عناوینی چون «فقه اللغة»، «تفسیر مفردات»، «واژه‌شناسی» و «مفردشناسی»؛ دارای بار معنایی خاصی بوده است. شاید بتوان «بررسی و پژوهش در کلمات عربی» را مفهوم مشترک این عناوین دانست، فعالیتی که از صدر اسلام وجود داشته و علمای دین را به کنکاش در مورد برخی کلمات عربی وامی داشته و امروزه نیز در شکلی وسیع‌تر دنبال می‌شود.

با بررسی آنچه در زمینه مفرد شناسی انجام شده، در می‌یابیم زحمات بسیار گرانی کشیده شده است و انصافاً علمای دین، در این زمینه، هنرمندی‌ها از خود نشان داده‌اند. تلاش‌های خلیل و ابو عمرو شیبانی‌ها برای تدوین اولین معاجم لغت و تکمیل آن توسط ابن درید، جوهری و ابن فارس‌ها، تلاش‌های ابن عباس، طریحی و راغب‌ها در شرح

کلمات قرآنی، هنرمندی این اثر و زمخشری‌ها در شرح کلمات غریب احادیث و بالاخره زحمت‌های پر ارزشی که امروزه در این زمینه کشیده می‌شود؛ همه و همه، گویای توجه علمای دین به این مهم است، و انصافاً در این زمینه، هیچ نقص و کوتاهی مشاهده نمی‌شود. آنچه جای خالی آن به چشم می‌خورد، عدم تدوین برنامه و نظام آموزشی مناسب برای پژوهشگران جوان در عرصه لغت عرب است، تا با بهره‌گیری از آن بتوانند همچون راغب و ابن اثیر، کلمات عربی را مورد کنکاش قرار دهند و معانی مورد نظر را بدست آورند.

با شکل‌گیری تخصص‌های مرتبط با دانش مفردات در مراکز تخصصی، این نیاز و توقع بیشتر شده است، و آنچه امروزه مشاهده می‌شود، چیزی نیست جز تلاش‌های دلسوزانه‌ی پراکنده و ناهمگویی که سعی در ارائه برنامه‌ای آموزشی در این زمینه دارند. تفسیر مفردات قرآن کریم، مهم‌ترین قسمت این دانش است. پر روشن است نبود برنامه قابل قبولی در این زمینه، حرکت دانش‌پژوهان را در فهم عبارات قرآن، بسیار کند می‌کند، و طبیعتاً تنها کسی می‌تواند در این میدان موفق شود که با بهره‌گیری از روش‌های متفاوت و آموزه‌های پراکنده اساتیدش، توانسته باشد، مراحل پژوهش کلمات عرب را یاد گیرد و قطعاً این امر، هزینه زیادی به دنبال خواهد داشت.

مخاطبان کتاب:

این کتاب، محصول سال‌ها بررسی و فعالیت‌های لغوی است و حاوی سیر کاملی از مراحل شناخت واژگان عرب است. کسانی که علم صرف و نحو را آموخته‌اند و با زبان عربی آشنائی دارند، اولین مخاطبان کتاب هستند و می‌توانند با بهره‌گیری از اطلاعات موجود در آن و به کارگیری روش‌های گفته شده، به مقتضای نیاز خود، از آن استفاده کنند.

طبیعتاً برنامه طراحی شده، می‌تواند مورد استفاده سطوح عالی علمی نیز باشد و هر چه توان علمی محقق بیشتر باشد، بهتر و دقیق‌تر در ژرفای کلمات عربی وارد خواهد شد.

منابع کتاب:

مطالب کتاب، مشتمل بر چند بخش می‌باشد. بخشی از آن، به معرفی مراحل مفرد شناسی پرداخته است. مطالب مربوط به این بخش، منبع قبلی ندارد و برگرفته از تجارب شخصی و اجرای آن در کلاس‌های درس و کارگاه‌های مختلف است.

بخش دیگر، به معرفی منابع مفرد شناسی اختصاص دارد. قبل از این، معرفی منابع، به شکل مطلوب و کامل انجام نشده بود. آنچه در کتاب *فقه اللغة*^۱ آمده بود، قسمتی از این مهم است. کتاب *فقه اللغة*^۱، مشتمل بر معرفی مهم‌ترین منابع لغوی عرب است و اکثر مطالب آورده شده در آن نیز، نتیجه بررسی‌های شخصی بر روی منابع بوده و منبع قبلی ندارد. بخش دیگر از منابع، کتاب‌های *غریب القرآن* و *غریب الحديث* است که برخی از آن‌ها همچون *النهاية* این اثر *المفردات* راغب و *مجمع البحرين* طریحی را خود بررسی کامل کرده و نتایج آن را ذکر کرده‌اند و برای معرفی بقیه موارد، از دیگر منابعی که در فهرست منابع کتاب، نام آن‌ها ذکر شده است، بهره گرفتیم.

بخش دیگر کتاب، به بیان برخی اصول و مطالب مهم مفرد شناسی پرداخته است، که منابع مربوطه در ذیل مباحث، ذکر شده است.

کارهای انجام شده در زمینه مفرد شناسی

در زمینه مفردات کلام عرب، کارهای مختلفی صورت گرفته است، اما با کنار هم گذاشتن همه آن‌ها، نمی‌توان اسلوب صحیحی از مفرد شناسی به دست آورد.

به نظر می‌رسد، با تشریح کارهایی که تاکنون در این زمینه انجام شده است، بتوان به راحتی خلاصه موجود در برنامه‌های مفرد شناسی را پیدا کرد. کارهای انجام شده به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱. تألیف کتاب‌های مرتبط با اصول مفرد شناسی؛
۲. تألیف کتاب‌های *غریب الحديث*، *غریب القرآن* و *مفردات قرآن*؛
۳. تألیف کتاب‌هایی در معرفی منابع مفرد شناسی.

تألیف کتاب‌های مرتبط با اصول مفردشناسی

آنچه مسلم است، اصول و مبانی هر علمی، مهم‌ترین قسمت آن علم به حساب می‌آید و بدون در نظر گرفتن اصول، هیچ علمی قابل تعریف و ارائه نیست.

مفردشناسی نیز همچون دیگر دانش‌ها، از اصولی برخوردار است که مورد توجه علمای لغت قرار گرفته است. به عنوان مثال، دانستن حقیقت مترادف و شناخت مبانی آن و نظرات مختلفی که در این زمینه وجود دارد برای یک پژوهشگر لغت، بسیار ضروری است. همچنین دانستن این نکته که راغب، (مؤلف کتاب المفردات) یکی از مخالفان جدی مترادف در قرآن کریم است؛ نگاه ما را به شرح‌های ایشان مبانی ترمی کند، چرا که عدم قبول مترادف، به معنای آن است که راغب به هیچ وجه، دو کلمه را هم معنا نمی‌داند و قطعاً بین کلمات هم معنا، تفریق‌های تائل است.

تألیف کتاب‌های غریب‌الحديث، غریب القرآن و مفردات قرآن

همیشه در طول تاریخ، علمای دین با هدف روشن کردن معانی قرآن کریم و احادیث، به بررسی واژه‌های مختلف این متون مقدس همت گمارده‌اند و برخی توانستند این بررسی‌ها را هدفمندتر کرده، آن را تبدیل به مجموعه‌هایی تحت عنوان «غریب القرآن»، «غریب‌الحديث» و «مفردات قرآن» نمایند.

این مجموعه از کلمات و شرح آن‌ها، نتیجه فرایندی کامل از نوعی مفردشناسی است که صاحبان آن‌ها بدون ارائه ویژگی‌های این فرایند، تنها به انتشار نتایج آن بسنده کرده‌اند. این گونه فعالیت‌ها با همه ارزش فوق‌العاده‌ای که دارند، خلأ اصلی ما در مسیر مفردشناسی (که همان نداشتن برنامه است)؛ را پر نمی‌کنند.

تألیف کتاب‌هایی در معرفی منابع مفردشناسی

هیچنانکه روشن است، یکی از مهم‌ترین مقدمات مفردشناسی، آشنائی کامل با منابع آن است. منابع اصلی مفردشناسی که عبارتند از معاجم لغت، کتاب‌های غریب‌القرآن، کتاب‌های

مفردات قرآن و کتاب‌های غریب‌الحديث؛ تنها پل ارتباطی بین ما و زبان عربی اصیل می‌باشند که بدون آن‌ها، فهم متون دینی و کلام عرب صدر اسلام، غیر ممکن خواهد بود. متأسفانه این منابع تاکنون به شکل کامل و جامع معرفی نشده‌اند. حقیر در سال ۱۳۸۶ اقدام به معرفی معاجم لغت تحت عنوان فقه اللغة ۱ نمودم و نسبتاً شرح جامعی از همه معاجم لغت ارائه کردم. کتاب‌های غریب القرآن و غریب الحديث هم به صورت پراکنده و مختصر معرفی شده‌اند که سعی شده در فصل معرفی منابع مفردشناسی، بدان پرداخته شود.

نتیجه:

از آنچه گفته شد روشن می‌شود یکی از مهم‌ترین نیازهای مفردشناسی توسط موارد ذکر شده، مرتفع نخواهد شد و آن «نیاز به برنامه و یا روش صحیح مفردشناسی» است. وجود همه کتاب‌های ذکر شده در امر مفردشناسی، بسیار ضروری و لازم است، اما همه آن‌ها در مسیر فراگیری و آموزش مفردشناسی بسان جسم هستند که در نبود روح، بدون تحرک و کم‌خاصیت می‌باشند. کتاب‌های لغت، کتاب‌های حاوی اصول مفردشناسی، و...؛ هر کدام، حلال بسیاری از مشکلات می‌باشند و تاکنون کمک‌های شایانی در مسیر شکوفایی زبان عربی نموده‌اند، اما یک پژوهشگر در صورتی می‌تواند در امر واژه‌شناسی موفق باشد، که برای استفاده از این منابع، دارای برنامه مناسب باشد. به تعبیری روشن‌تر، جولان در ظرافت‌های کلام عرب، در صورتی ممکن است که همه مقدمات، مهیا باشد، و مهم‌ترین مقدمه آن، داشتن برنامه‌ای صحیح و دقیق است. این مختصر، عهده‌دار ارائه مجموعه‌ای کامل، مشتمل بر همه نیازهای پژوهشگر در زمینه مفردشناسی است، و حاوی برنامه‌ای جامع است تا پژوهشگران علوم اسلامی بتوانند با مطالعه و بکارگیری آن، با یکی از روش‌های موفق واژه‌شناسی در زبان عربی آشنا شوند، و با استفاده از این برنامه، یکی از مقدمات لازم پژوهش در علوم اسلامی را فراگیرند. این برنامه را با عنوان «آموزش مفردشناسی» تبیین خواهیم کرد.

بهترین روش استفاده از کتاب

هر یک از قسمت‌های کتاب، جداگانه می‌تواند مورد استفاده دانش پژوهان قرار گیرد، و اطلاعات موجود در هر قسمت، جوابگوی برخی ابهامات و سؤالات و نیازهای آنان است. اما مطالب کتاب، زنجیره‌ای است به هم پیوسته که هدف نهایی آن، ارائه روشی صحیح در پژوهش مفردات کلام عرب است؛ از این رو همه قسمت‌های آن به صورت منظم، مرحله-بندی شده و هر بحث را در جایگاه اصلی خود قرار داده ایم.

تقسیم بندی مطالب در بخش‌ها و فصل‌های کتاب، بر اساس یک سیر منطقی صورت پذیرفته است؛ از این رو بهترین شکل استفاده از کتاب، مطالعه کامل آن از ابتدا تا انتها و به کارگیری دستورات و راهنمایی‌هایی است که در این مسیر آمده است. با این توضیح روشن می‌شود، مغز مورد نظر از کتاب (که همان یادگیری مفردشناسی است)، با مطالعه کامل کتاب به دست می‌آید و استفاده پراکنده و بدون توجه به مراحل ذکر شده، برنامه مورد نظر را تحویل پژوهشگر نخواهد داد.

و در پایان...

در پایان بر خود لازم می‌دانم از زحمات همه اساتید و فضایی که این حقیر را در تدوین کتاب یاری نمودند، تشکر کنم. دستان پدرم، شیخ احمد حسین ملکی و مادرم، حاجیه خانم نورالعین فتوت را که یاری دهنده معنوی اینجانب بودند؛ می‌بوسم و از همسر مکرهمام خانم فاطمه شیراوند، که در آماده سازی قسمت‌های مختلف کتاب، به این حقیر کمک‌های شایانی نموده است، صمیمانه تشکر می‌نمایم.

محمد ملکی نهاوندی

اسفندماه ۱۳۹۱ هجری شمسی